

Bankok és pénzügyi válságok az ókori Rómában

Jean Andreau: *Banking and Business in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 1–176. old.

A Kr. e. I. században a szenátorok pénzügyi spekulációtól volt hangos Róma városa, ami – gondoljunk csak *Caesar* és *Crassus* esetére – politika válságot is okozott. Ez idáig egyetlen mű sem mutatta be Róma pénzügyi életét és bankviszonyait a maga teljességében.

Jean Andreau (Párizs) *Banking and Business in the Roman World* (Bank és üzlet a római világban) című munkája hosszú időszakon kalauzol minket végig, az első, Fórum-menti pénzváltó pultok megjelenésétől (Kr. e. 318–310) egészen a principátus végéig (Kr. u. 284). A szerző nem pusztán a vizsgált időszak tekintetében szab éles határokat vizsgálódásainak, hanem azt is hangsúlyozza előszavában, hogy e munka keretei között Róma állami közpénzeit nem vizsgálja, hanem kifejezetten a magánszféra pénzügyi életét veszi nagyító alá.

Az olvasó helyzetét nagyban megkönnyíti – különösen, ha kevésbé járatos a római „bankszakma” latin terminológiáinak erdejében –, hogy a könyv elején mintegy 120 latin kifejezést tartalmazó szómagyarázatot talál, melyet egy olyan lista követ, melyből kiderül, mennyit is értek a korabeli római pénzermék, pénzegységck. Megtudhatjuk, hogy mely periódusban hány *ast* ért egy *sestercius* vagy egy *denarius*, és tájékoztatást kapunk az átváltási arányokról, nem utolsósorban pedig arról, hogy a pénzermék bronzból, ezüstből vagy aranyból készültek-e. A mű során felbukkanó számos földrajzi név közötti eligazodást pedig mindezen neveket feltüntető térkép teszi könnyebbé.

Andreau a művét bevezető I. fejezetben – a pénz, mint általános értékmérő gazda-

sági-társadalmi szerepét ecsetelve – rámutat, hogy a pénz már az ókori Rómában sem pusztán fizetőeszköz volt, hanem alapvetően ez határozta meg a társadalmi berendezkedést, a társadalmi jólétet. Felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy míg a történelem során többször is előfordult, hogy a pénzen kívül más fizetőeszköz volt forgalomban (például a váltó), addig az ókori Rómában az egyetlen fizetőeszközként a vert pénz volt ismeretes, de – hangsúlyozza a szerző – ez semmiképp sem jelenti azt, hogy a rómaiak mindenért készpénzzel fizettek volna. A köztársaság korának végén elterjedté vált az, hogy a gazdagok – különösen a szenátorok és a lovagok – kamat ellenében nagyobb pénzösszegeket adtak kölcsön. E pénzkölcsönöket azonban semmiképp sem szabad összetévesztenünk a bankügyletekkel. Andreau egész műve során különös hangsúlyt helyez arra, hogy éles határt húzzon a római elit által folyósított kölcsönök és a hivatásos bankárok kölcsönügyelei közé, és ezen törekvése leginkább abban nyilvánul meg, hogy mind a társadalmi elit, mind pedig a bankárok pénzügyi tevékenysége önálló fejezetet nyer munkájában. A két nagy csoport közötti különbség nemcsak az egymástól igencsak eltérő társadalmi pozíciójukban mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a bankárok tevékenysége – ellentétben az elit pénzembereivel – nem korlátozódott „pusztán” saját vagyonuk befektetésére, és az azon alapuló hitelezésre, hiszen a bankárok, mint hivatásos letétkezelők, a náluk elhelyezett összegeket is „beforgatták”, kölcsönként továbbadták, azokból ügyfelük érdekében pénzkifizetéseket teljesítettek. E csoportok elhatárolása tekintetében – számos korabeli jogforrást megvizsgálva – a szerző arra a következtetésre jut, hogy a bankárok – szemben más pénzügyi csoportokkal – jogosultak

voltak ügyfeleik részére ún. folyószámlát (*ratio*) nyitni.

Andreau álláspontja szerint az önmagában azonban nem elegendő, ha csak a gazdag üzletemberek és a hivatásos bankárok csoportja között teszünk különbséget. Róma üzleti világa rendkívüli társadalmi sokszínűséget mutat, és maguk a „nem hivatásos” üzletemberek sem fértek meg egymás mellett: elkülönült egymástól a szenátorok és a lovagok rétege is. Különválásukat nem egyszerűen eltérő jogállásuk és jövedelmi viszonyaik okozták, hanem az is, hogy különféle gazdasági, pénzügyi tevékenységeket űztek, és ügyfélkörük is jelentősen különbözött egymástól. A másik nagy csoport tagjai, tehát a pénzügyekkel „professzionálisan” foglalkozók, maguk is bizonyos rétegződést mutatnak, mely leginkább társadalmi pozíciójukban tükröződött. Talán meglepő, de a Rómában felbukkanó és hivatásszerűen pénzügyletekkel foglalkozók – s ez igaz a bankárookra is – nem sorolhatók be a római társadalom egyetlen privilegizált osztályába sem. Olyan „mesteremberek” voltak, akik pult mögött álltak vagy üzletben dolgoztak gondosan betartva az üzletnyitvatartási rendjét, tanoncként tanultak bele a pénzügyekbe, és tevékenységük során végig kötve voltak számos szakmai szabályhoz.

Ezzel ellentétben a társadalmi elit azon tagjai, akik vagyonukat kamatos kölcsönök nyújtásával igyekeztek gyarapítani, nem álltak senki alkalmazásában, a maguk uraiként kezdtek hitelezői tevékenységbe, azzal természetesen bármikor fel is hagyhattak, helyzetüket az is előnyösebbé tette, hogy nem voltak szakmai előírások betartására kötelezve, hiszen e csoportnál – bármilyen furcsán hangzik is – éppen a professzionalitás hiányzott. Andreau könyvének 2. fejezetében ezen társadalmi elit pénzügyi tevékenységét tárja elénk. Itt főként olyan irodalmi forrásokra támaszkodik, amelyekben hitelesen tükröződik a gazdag rómaiak gondolkodásmódja, különösen ami vagyonuk gyarapítását célzó törekvéseiket illeti.¹ A pro-

fit utáni sóvárgásuk döntő tényezőnek bizonyult abban, hogy legtöbbjük *creditor*ként igyekezett megsokszorozni örökségét, vagyónát. Maga Cicero is gyakran hitelezett, méghozzá nagy összegeket, de oly módon, hogy egy hozzáértő üzletembert, a *Puteoli*-ban élő *Cluviust* hívta segítségül közvetítőként.² A szenátorok és lovagok hosszú időt töltöttek távol Rómától és Itáliától, ezért olyan megbízható embereket (*procurator*) fogadtak fel, akik ilyenkor elintézték helyettük pénzügyeiket, szemmel tartották vagyonukat. Cicero *Atticust* bízta meg e feladatokkal, aki Kr. e. 65-től, Itáliába való visszatérése után kezdte meg üzleti tevékenységét, de nemcsak *Quintus*, hanem *Marcus Cicero* szolgálatában állt, sőt *Cato*, *Hortensius* és még számos római lovag pénzügyeit is intézte. Figyelemreméltó továbbá a szerző azon feltételezése, hogy az elit pénzemberei maguk nem tekintették vagyonukat tőkének, annak ellenére, hogy e vagyontömegek a gazdasági folyamatokban nyilvánvalóan ezt a funkciót töltötték be.

Ezzel ellentétben, a hivatásszerűen bankárként tevékenykedők – akikkel a munka 3. fejezete foglalkozik – úgy fogták fel, és úgy is kezelték a náluk letétbe helyezett pénzösszegeket, mint üzleti tőkájukat, és bizonyos tekintetben az ő „hozzáállításuk” és tevékenységük áll a legközelebb ahhoz, amit ma modern értelemben vett tőkének nevezünk. A korabeli bankárok tevékenységének vizsgálatát is egy „választóvonal” meghúzásával kezdi a szerző. Élesen megkülönbözteti a görögök lakta birodalmi területek, és az itáliai, illetve latin nyelvű provinciák bankárainak tevékenységét azzal, hogy leszögezi: a görög *trapeziták* semmilyen szerepet nem játszottak az árverések lebonyolításánál, ellentétben az itáliai *argentarius*okkal. Mindehhez hozzáfűzi, hogy amíg a latin provinciák átvették az itáliai pénzügyi szokásokat, és e tekintetben viszonylag egységes képet mutatnak, addig a Birodalom görög területein tovább éltek a helyi szokások, nem is beszélve Egyiptomról és Palesztináról, melyek pénzügyei te-

¹ Liv. 6. II- 20., Cic. pro Cluentio 13,38-9., Plautus, Asin 428-30.

² Cic. ad Att.6.2

kintetében végig saját, korábbi szokásait követték.

Andreau már e fejezet keretében – és később részletesebben a 9. fejezetben is – taglalja, milyen nehéz időkön ment át a „bankszakma” a Kr. u. 3. század második felében, hangsúlyozva, hogy a pénzügyi válság különösen a Birodalom latin nyelvű területein érezte leginkább hatását. A fém-pénzek értéke rohamosan csökkent, az árak emelkedtek, a bankárok, hasonlóan az alacsonyabb sorból származókhoz, folyamatos likviditási gonddal küzdöttek. Helyzetük súlyosságát jól tükrözi az a tény, hogy Itália Rómán kívüli területeiről – néhány nagyobb kikötőváros kivételével, mint *Ostia*, *Portus*, *Aquileia* – a Kr. u. 2. század első éveit követően nem maradtak ránk olyan nyomok, amelyek *argentarius*ok jelenlétéről tanúskodnának. A szerző megállapítása szerint a *coactores argentarii* – tehát azok, akik nemcsak lebonyolították az árveréseket, hanem meg is hitelezték a dolog vételárát, sőt e hitelek behajtásáról is gondoskodtak – a Kr. u. 3. század folyamán teljesen el is tűntek az antik pénzvilág korábban színes palettájáról. Ugyanezen fejezetben kerül elemzésre a *receptum argentarii* jogintézménye mint – a bankár, ügyfele és egy kedvezményezett harmadik személy közötti – háromoldalú jogügylet. E bankári *receptum*, a bankár olyan nem címzett jognyilatkozata volt, amely lehetővé tette ügyfele tartozásának átvállalását, méghozzá úgy, hogy nem volt szükség az utalványozó közreműködésére.³ Végül a szerző röviden jellemzi a bankárok társadalmi pozícióját, hangsúlyozva, hogy legtöbbjük olyan *libertinus* volt, akik felemelkedési lehetőségükben bízva kezdtek pénzügyi tevékenységbe. Főleg a felszabadítottak körében figyelhetők meg a bankügyletekkel foglalkozó dinasztiaik, ahogyan azt a munka 6. fejezetében látjuk, amely egy pompeji bankár-dinasztia, a *Sulpici* család pénzügyeit tükröző viaszostáblákat vizsgálja. Az bizonyos, hogy szenátorokat nem találunk a római bankárok között, ők

rangjukon alulinak találták a bankári „mesterség” üzését, a nők pedig kifejezetten el voltak tiltva e foglalkozástól.⁴

Andreau nem pusztán a két nagy csoport, a társadalmi elit és a foglalkozásszerűen banküggyel foglalkozók között tesz különbséget munkájában. Önálló fejezetet szentel (4. fejezet) azon csoportnak, amelynek tagjai ugyan pénzügyi tevékenységet folytatnak – méghozzá igen nagy volumenű üzleteket bonyolítanak –, de nem tekintendők bankárnak. E legnagyobb üzletemberek tehát nemcsak az *argentarius*ok és *nummularius*ok – azaz kifejezetten a pénzváltással, valutaügyletekkel és érmevizsgálattal foglalkozók – soraiba nem tagolhatók be, hanem az elithez sem tartoztak, nem tartozhattak, mert életvitelük, üzletvitelük módja jelentősen eltért az arisztokráciáétól, de jó esélyük volt arra, hogy elvegyüljenek a birodalmi elit szenátorai és lovagjai között. Legtöbbjük olyan *negotiator* volt, aki Itálián kívül telepedett le és onnan intézte üzleti tevékenységét. A szerző számos példával illusztrálja üzleteik nagyságrendjét: a *nucerai Publius Sittus* például még azt is megtehetette, hogy *Mauretania* királyának adjon kölcsön.⁵ Andreau újabb példaként *Vespasianus* császár családját mutatja be. *Vespasianus* nagyapja, *T. Flavius Petro* még bankár volt, de apja, *T. Flavius Sabinus* már a pénzügyek más területén, adóbérlőként találta meg számítását Ázsiában, és emellett kamatos kölcsönöket folyósított szerte *Helvetiában*.⁶ Lovagnak ugyan nem volt lovag, de sikerült feleségül vennie egy lovag lányát. Az ázsiai adóbeszedők társaságában betöltött kulcspozíciója miatt, és arra tekintettel, hogy elismert hitelező volt, a Birodalom legnagyobb üzletemberei közé tartozott.

Az 5. fejezetben Róma pénzügyi életének mindazon résztvevői kerülnek bemutatásra, akik rabszolgaként vagy *libertinus*ként egy-egy üzletember vagy bankár szolgálatában álltak. Egy *libertinus* ugyanúgy tevékenykedhetett ügynökként (*institor*), mint ha szabadon született volna. A szabadok,

³ A *receptum argentarii*ről részletesen lásd: Földi A.: Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Budapest, 1997. 229–237.

⁴ Lásd: D. 2.13.12.

⁵ Cic. pro Sulla 20.56–9.

⁶ Suet. Vesp. 1.2.

valószínűleg a *libertinusok patronusai* főként csendestársként léptek üzleti kapcsolatra a *libertinusokkal*: pénzt kölcsönöztek *libertinusuktól*, és *libertinusuk* közvetítésével maguk is megjelenhettek hitelezőként a „pénzpiacra”. Más volt azonban a rabszolgák helyzete, akik vagy közvetlenül uruk szolgálatában álltak, vagy *institor*ként, azaz uruk ügynökeként annak üzemében dolgoztak, vagy pedig *peculium* kezelésével voltak megbízva. A szerző a legrészletesebben azon rabszolgák helyzetét elemzi, akik közvetlenül *dominusuk* szolgálatában álltak. Ők *arcarius*ként, *dispensator*ként, vagy *actor*ként tevékenykedhettek. Az *arcarius* olyan pénztáros volt, aki – Andreau feltételezése szerint – értett a pénzermék vizsgálatához és esetleg a pénzváltáshoz is. Az *arcariust* vonták be a legkisebb mértékben a pénzügyi tranzakciókba, és személyes nyeresége is csak akkor volt, ha kapott valamilyen jutalmat munkájáért *dominusától*. Vele ellentétben az *actor* és a *dispensator* már sokkal kedvezőbb helyzetben volt, ugyanis párhuzamosan *dominusával* saját, személyes üzletvitelt is folytathatott, amellyel jó eséllyel kereshetett pénzt magának. A *dispensatorra* általában nem a „bolt” ügyei voltak bízva, hanem *dominusa* háztartásának ügyeiért volt felelős, különös tekintettel a kiadások adminisztrálására. Ő volt az, aki kifizette a számlákat és vezette a kiadások jegyzékét.⁷ Andreau az *actort* tulajdonképpen *dominusa* képviselőjeként határozza meg, aki a rábízott üzlet vagy ingatlan pénzügyeiért volt felelős, de azt is jelzi, hogy a pénzügyi tranzakciókban betöltött szerepéről nem sokat tudunk.

A 6. fejezetben a szerző röviden beszámol a *murecinei* viaszostáblákról mint olyan pompeji leletről, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy napjainkban viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre az ókori *argentariusok* ügyleteiről. 1959-ben ugyanis, amikor a Nápolyt Salernoval összekötő autópút épült, ráleltek egy olyan ókori ház nyomaira, amely a Vezúv Kr. u. 79-es kitörése nyomán omlott össze, viszont – a vesszőkosaraknak köszönhetően – számos, írásos

feljegyzést tartalmazó viaszostáblát őrzött meg az utókornak. A táblák a *Sulpici* családnevű *puteoli* bankár-dinasztiától származnak, ezért a leletet Camodeca – mint a táblák újraszámozója – nyomán *TPSulpici*ként, azaz *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*ként ismerjük.⁸ Bove,⁹ Wolf és Crook munkáira¹⁰ és természetesen Camodeca legújabb olvasatára támaszkodva ad Andreau tájékoztatást arról, hogy a *Sulpicii* hitelügyleteiben az adósok főként *peregrinusok* voltak, amire a táblákon megjelenő nevekből lehet következtetni (például *miloi Euplia*, *alexandriai Tryphon*), de van olyan tábla is, ami arról tanúskodik, hogy egy *Phosphorus Elpidianus* nevű rabszolga nagy összegű, 94 000 *sesterciusra* rúg kölcsönt folyósított a „*Sulpicii* banknak”.

A 7. fejezet a munka legrövidebb, de talán legérdekesebb része. Valószínűleg ez azzal magyarázható, hogy témája a *tessarae nummulariae*. Ezek olyan ritka tárgyai az ókori Rómának, amelyek keletkezését és funkcióját sokáig homály fedte, és ami csekély tudomásunk is van róluk, azzal kapcsolatban is megoszlanak a szakirodalomban olvasható vélemények. A *tessarae nummulariae* csontból, elefántcsontból, ritka esetben pedig bronzból készült kis rudak, amelyek hossza 3–10 cm, szélessége pedig 7–12 mm között változott. Legtöbbjük tartalmazott feliratot is, főleg rabszolgák neveit, de ezek *dominusainak* nevei is előfordulnak rajtuk. Mindössze 160 *tessarae nummulariae*t találtak meg, hat kivételével mind egyiket Rómában, illetve Itáliában. 139 közülük dátumot is tartalmaz, ezek Kr. e. 96 és Kr. u. 86 közöttiek. A legtöbb ma is meglévő *tessarae nummulariae* a Kr. e. 79–40 közötti periódusból származik. Andreau munkája nyomán bepillantunk abba a folyamatba, amelynek eredményeként ma már

⁸ Camodeca, G.: Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpici'. Puteoli, 1988–89.

⁹ Bove, L.: Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sulpici, *Tabulae Pompeianae di Murecine*. Naples, 1984.

¹⁰ Wolf, J. G. – Crook, J. H.: *Rechtsurkunden in Vulgarlatein aus den Jahren 37–39 n. Chr.* Heidelberg, 1989.

⁷ Gaius Inst. I.122.

szinte teljes bizonyossággal tudjuk, mire is szolgáltak ezen apró tárgyak az ókori Rómában. A 17–18. században, amikor először kutatták fel a csontdarabok eredetét, az volt az irányadó vélemény, hogy – bórdarabra fűzve – a gladiátorok viselték magukon, megtestesítve azt, hogy már elnyerték szabadságukat. Fordulat a 19. században következett be, amikor Rudolf Herzog azon feltételezése nyert elismerést, hogy az írást tartalmazó csontdarabok a pénzérmék értékének, hitelességének vizsgálatával állnak szoros összefüggésben. A rajtuk található nevek pedig azon *nummulariusok* nevei, akik az eléjük vitt pénzes zacskók tartalmának alapos vizsgálata után e zacskókat a csontrudacsák segítségével lezárta, mintegy hitelesítve azokat, illetve a pénzérmék nemesfém tartalmát, súlyát, értékét. Andreau azért tartja fontosnak ezt a gyakorlati kérdést is megvizsgálni, mert feltételezése szerint a *tessarae nummulariaeval* hitelesített pénzösszegek csak a legkritikább esetben kerültek úgy felhasználásra, hogy a zsákokat kinyitották volna. A pénzérmék külön-külön nem „vándoroltak ki” a kereskedelmi forgalomba, hanem egy összegben kerültek – lehetőként – egy bankárhoz vagy más üzletemberhez, aki szintén egy egységként kezelve a zacskó tartalmát adta tovább, esetleg helyezte el egy templomban vagy állami kincstárban.

A 8. fejezetben azt taglalja Andreau, hogy a római állam mikor és milyen eszközökkel befolyásolta a magánszféra pénzügyeit. Ide tartoznak azok az esetek, amikor a római hatóságok a pénzügyi tevékenységeket korlátozó szabályokat léptettek életbe, illetve maximálták a kamatlábakat. Ezekre az intézkedésekre különösen olyan években került sor, amikor pénzügyi válságot élt át Róma (például Kr. e. 350 és 340). Andreau elsősorban a Kr. e. 342-i *lex Genuciat* és a Kr. e. 88-i *lex Cornelia Pompeiat* vizsgálja, amely a *lex Genucia* után újra 12%-ban maximálta a kamatlábakat. E törvényeken túl számos *senatusconsultumot* is említ, amelyek – a polgárháborúk és pénzügyi krízisek idején – korlátozták a magánosok hitelügyleteit.

A pénzügyi válságok témája vezet át bennünket a 9. fejezetbe, ahol tovább elemzi azokat az eszközöket, melyekkel maga a római állam reagált a már birodalmi szintű gazdasági válságokra. Andreau azt az eszközt választja e kérdés vizsgálatánál, hogy megkülönbözteti egymástól a „normális” periódusokat és a válságos időszakokat. Válságos időszaknak csak azokat a periódusokat tekinti, amikor nemcsak fizetési és likviditási gondokkal küzdött Róma, hanem a lakosság tömeges eladósodását is tapasztaljuk. Különösen elmélyült a válság Kr. e. 193–192-ben, a Kr. e. 80-as években, Kr. e. 63-ban, Kr. e. 90-ben és Kr. u. 33-ban, mely években Róma pénzügyi helyzetét *senatusconsultumok* sorozatával igyekezett orvosolni. A szerző ezen krízisek közül a *Tiberius* császár uralkodása alatt bekövetkezett Kr. u. 33-i válságot elemzi részletesen. *Tiberius*, látva a pénzügyek súlyosbodását, *Julius Caesar* azon törvényét újította fel, amely a magánszemélyek által nyújtható és elfogadható kölcsönösszegeket maximálta. *Tiberius* törvényének tilalmait minden szenátor kisebb-nagyobb mértékben áthágta, mire a császár 18 hónap haladékot adott arra, hogy pénzügyeiket „rendbe tegyék”. Feltételei között szerepelt az is, hogy a kölcsönzött pénz legalább 2/3-át itáliai földbirtokba kellett (volna) fektetniük, mely rendelkezés célja az itáliai termőföldek hirtelen értékcsökkenésének megelőzése volt. Törekvései ellenére a válság elmélyült, és Róma komoly készpénzhiánnyal küzdött, melyet nagy mennyiségű új pénz forgalomba hozatalával igyekeztek orvosolni.

A munka 10. fejezete átfogóan mutatja be a római állam pénzügyi tevékenységének azt a részét, ahol az állam ügyfelei magánszemélyek voltak, hangsúlyozva, hogy nem kíván kitérni a közpénzek, állami kiadások és adók részletes elemzésére. Andreau itt arra keresi a választ, hogy milyen gazdasági tevékenységet végzett az állam a magánszféra bevonásával, ezek közül melyekből származott a legnagyobb bevétele, ha hitelezett pénzt, ezt kinek tette, és szorult-e maga a római állam hitelre. Megállapítása szerint az állam a közösségi tulajdon fel(és ki-)használásával igen sokrétű üzleti tevé-

kenységet „űzött”: a hatalmas kiterjedésű közföldök bérbeadásából, a hadseregnek való „beszállításból”, közművekbe és középületekbe való beruházásaiból hatalmas bevételt nyert, de a legnagyobb pénzüsszegekhez az adóbérlők által jutott, emellett nagy profitot hozott az állami „pénzverdék” és pénzváltó helyek tevékenysége, illetve a Birodalom más városainak engedélyezett pénzverése is. E fejezetben követhetjük végig lépésről lépésre azt a közel húsz évet, a második pun háború időszakát (Kr. e. 218–201), mely periódus alatt szerkezetileg teljesen megváltozott az ókori Róma pénzügyi rendszere. Kr. e. 216-ban például a *syracuse-i Hierontól* kellett Rómának pénzt és bűzát kölcsönkérnie,¹¹ Kr. e. 215-ben az adóbérlők hiteleztek neki, Kr. e. 205-ben pedig nagy közföldeket volt kénytelen az állam áruba bocsátani. A helyzet megoldásában fontos szerepet játszottak a magán-szféra bankárai, de azon állami bankok is, amelyek pénzügyleteinél maga a város volt az egyik fél.

A 11. fejezet azt a problémát tárgyalja, hogy a szakirodalom milyen ellentmondásosan viszonyul a Római Birodalom gazdaságtörténetéhez, pénzügyi rendszeréhez. Itt kitér a pénzügyi rendszer fejlődése minőségére és mennyiségi kérdéseinek vizsgálatára is, mindezt úgy, hogy hosszú évek vitáit ecseteli, amelyek során két fő irányzat elmélete „csapott össze”. A „modernebb” elmélet szerint – melynek legnevesebb képviselője Michael Rostovtzeff – az ókori római és a 19–20. századi pénzügyi viszonyok között „pusztán” mennyiségi különbség van, az antik társadalom összetétele azt mutatja, hogy a pénzügyi embereit ugyanazon célok motiválták az egyre nagyobb profit elérésére, mint a modern kor emberét: a tulajdon, a jólét és a szociális biztonság utáni vágy, és a kor adta lehetőségeiken belül magas szintre fejlődtek pénzügyi viszonyaik. A másik irányzat – Moses Finley vezetésével – ezzel ellentétben „primitívnek” tartja az antik pénzügygazdaságot, ahol nemcsak mennyiségi, hanem komoly minőségi, strukturális hiányosságok vezettek a sorozatos gazda-

sági válságokhoz, és amely olyan belső korlátozó tényezőktől (pl. a Birodalom kiterjedése) „szenvedett”, ami lehetetlenné tett számára egy nagyobb „ugrást”, egy átfogó, strukturális reformot, ennek hiányában pedig összecsaptak az antik pénzügy világ „feje” fölött a hullámok, ugyanis elérte fejlődési lehetőségeinek végső határait.

Az utolsó, 12. fejezetben mintegy összegzésként ismét visszatér a szerző annak fejtegetéséhez, hogy a római társadalom különböző csoportjai milyen szerephez jutottak az antik gazdaságtörténetben azzal, hogy a maguk fejlettségi színvonalán színes pénzügyi tevékenységet folytattak. A szenátorok vagyonának egy részét örökségeik, ingatlanvagyonaik képezték, de nem elhanyagolható azon „tőkéjük” sem, amelyet – legálisan vagy nem – politikai hatalmuk révén sokszoroztak meg, és a legnagyobb hitelezőknek tekintendők. A lovagok – különösen a köztársasági kor végén – mind nagyobb szeletet kaptak az állami adókkal való gazdálkodásból, és katonai befolyásuk segítségével pozíciójukat sokáig meg is őrizték. A bankárok, többségükben egyszerű emberként – nagy számban *libertinus*ként – ugyanolyan csapásként élték meg a Birodalom pénzügyi válságait, mint a lakosság jelentős része. Bár az állami hatóságok számos korlátozással hatottak pénzügyeikre, Andreau megállapítása szerint, az állami befolyás mégsem volt olyan mértékű, mint amire a modern gazdaságokban számos példát találunk. A szerző szerint persze nem ez az egyetlen különbség az antik és a modern pénzügyi viszonyok között: az ókori római társadalomban találunk még egy olyan – a szerző szavaival élve – „marginális” csoportot, a legnagyobb üzletemberekét, akik ugyan sosem alkottak homogén közösséget, és sem a társadalmi elitnek számító szenátorok, sem a lovagok, sem pedig a hivatásos bankárok közé nem tagolhatók be, „izoláltan” tevékenykedve ugyan, de szerves részét képezték a korabeli pénzügyvilágnak.

Andreau maga is hangsúlyozza, hogy munkája során sokkal inkább történeti, gazdaságtörténeti szemszögből közelíti meg a római pénzügyvilágot, a bankügyletek elemzését, és kevésbé jogi aspektusból. A fentiek

¹¹ Liv. 23.21.5–6.

alapján mindazoknak ajánlom e könyvet, akik az ókori Róma szociális és gazdasági viszonyai iránt legalább annyira érdeklődnek, mint jogtörténete iránt. Véleményem szerint, jelen munka nem csupán a szakmai közönség számára nyújt új, hasznos és föltöbb érdekes információkat a korabeli pénzügyi viszonyokról, hanem bátran ajánlható azon történész- és joghallgatónak is, aki kihívásnak tart egy olyan angol nyelvű könyvet fellapozni, elolvasni, amely sok helyütt igen szellemes stílusban világít rá az

ókori Róma pénzügyi elitjének törekvéseire és módszereire. Mindemellett olyan „mesterségekkel” is megismertet a munka bennünket, melyek ugyan szorosan kapcsolódtak a magánszféra pénzügyeihez, de ezeket kizárólag a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokain állók űzték, és akiknek szakmai sokoldalúságáról ritkán olvashatunk a római jogi szakirodalomban.

Babják Ildikó